

ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ В ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ: специфіка і етапи

Новітня історія Чеської Республіки як нової незалежної європейської держави, утвореної 1 січня 1993 р., є прикладом однієї із успішних постсоціалістичних трансформацій всієї системи суспільних відносин з-поміж реформних країн Центрально-Східної Європи. На сучасному етапі ЧР з соціально-економічного погляду – середньорозвинута європейська держава, із зрілою ринковою економікою. Чеське народне господарство знаходиться у стадії тривалого росту, головними чинниками чого стали завершення в основному ринкового реформування і приватизації, експортна орієнтація провідних виробничих галузей, значний прилив прямих іноземних інвестицій, реструктуризація, модернізація і техніко-технологічне переозброєння промисловості, аграрна реформа і прискорений розвиток невиробничої сфери.

Чеські політичні кола, теоретики-економісти і державні діячі з самого початку обрали радикальний варіант ринкової реформи методами “шокової терапії”. Вони з 1990 р. намагалися впровадити такий сценарій реформування і в Чехословаччині в цілому [1]. Групу економістів, які готували програму переходу країни до ринку очолював В.Клаус. Тому за ним надалі закріпилося іменування – “батько-реформатор”, а чеський шлях переходу до ринку часто називають ще “клаусотерапією”. Виступаючи у вересні 1990 р. у Вашингтоні, В.Клаус так охарактеризував завдання розробленого під його керівництвом і затвердженого чехословацьким парламентом плану основних ринкових перетворень: повна відміна або масштабне зниження державних дотацій; високий ступінь лібералізації цін; лібералізація зовнішньої торгівлі; відкриття назовні досить закритої національної економіки; введення різних ступенів конвертованості національної грошової одиниці; роздержавлення і широка приватизація тощо [2]. У цілому за характером це була програма реалізації неолібералістських і

неомонетаристських ідей, притаманних правим партіям. Разом з тим, у ній не були враховані відмінності в рівнях економічного розвитку двох складових частин країни – Чехії і Словаччини.

Для більш розвинутого народного господарства чеських і моравських земель “шокове” реформування мало в основному позитивні наслідки. Але слабша напівфабрикатна словацька економіка не була готова так швидко адаптуватися до ринкових умов. “Клаусотерапія” в умовах Словаччини привела до складних соціальних наслідків і падіння рівня життя пересічних громадян. Виникла проблема масового безробіття, яку Словаччина не може перебороти до сучасності. Негативні соціальні наслідки ринкових реформ зумовили зростання політичної напруги у словацькому суспільстві та виникнення конфліктних проблем у чесько-словацьких стосунках. В таких складних умовах нові політичні еліти Чехії та Словаччини не змогли, і як показав подальший розвиток подій, швидше і не хотіли вирішити спірні питання продовження співжиття двох народів у рамках єдиної федеральної держави. У Словаччині в 1990-1992 рр. наростала популярність національно-популістських політичних сил і радикальних прибічників словацької незалежності. А у чеських політичних колах була помітна зустрічна схильність до “розлучення” із малореформованою Словаччиною. Мабуть, і особисто В.Клаус не був проти ідеї відпустити словаків у “вільне плавання”, так як суперечливі наслідки ринкових реформ у цій частині країни дещо шкодили його міжнародному іміджу успішного постсоціалістичного реформатора.

Результати загальнодержавних і республіканських виборів 1992 р. підтвердили принципово різну соціально-економічну і політичну орієнтацію громадян Чехії і Словаччини. Чеські виборці віддали перевагу правій Громадянській демократичній партії (ГДП) В.Клауса – 29,73% голосів, а словацькі – пронаціональному Руху за демократичну Словаччину (РЗДС) В.Мечіара – 37,26% голосів [3]. І, як справедливо пише чеський історик І.Покорни: “За такого стану речей важко було конституювати функціонуючий парламент і лієддатну владу. Тому переможці виборів у серії переговорів домовилися про поділ федерації. 25 листопада 1992 р.

Федеральні збори прийняли рішення про припинення існування Чехословаччини, а 16 грудня Чеська національна рада схвалила конституцію самостійної чеської держави" [4]. З проголошенням 1 січня 1993 р. незалежних Чеської і Словацької республік завершився і перший етап постсоціалістичної трансформації у Чехії (листопад 1989 р. – 1992 р.).

Надалі чеське і словацьке суспільство розвивалися за дещо відмінними траєкторіями постсоціалістичної трансформації. Словаччина після усамостійнення загальмувала темпи ринкових реформ. А Чехія, навпаки, прискорила їх. Консенсус провідних політичних сил ЧР, досягнутий на першому етапі державотворення, щодо необхідності робити акцент державної політики на першочергове вирішення проблем економічної системи шляхом кардинальної зміни відносин власності та зростання рівня відкритості чеського народногосподарського комплексу назовні, тобто інтеграції національної економіки у світогосподарські зв'язки, головним чином спричинився на появі феномену так званого "чеського економічного дива" у першій половині 90-х років ХХ століття. Чехія на певний час стала взірцем для інших постсоціалістичних держав у ринковому реформуванні. Чеська економіка в основному успішно вистояла перед руйнівною хвилею світової фінансової кризи в 1997-1998 рр. Вона ефективно адаптувалася до загальноєвропейських тенденцій економічного розвитку та інтеграційних господарських процесів у об'єднаній Європі. Тому ЧР належить зараз до групи провідних країн-кандидатів на вступ у 2004 р. до Європейського Союзу.

У даному контексті, логіка економічного детермінізму повинна була б вести як чеське суспільство, так і будь-якого дослідника його еволюції за останні десять років до однозначного висновку про таке ж як і у сфері ринкової економіки беззаперечно успішне трансформування соціальної і політичної систем у сучасній Чехії. Тим більше, що чеське суспільство і його політикум межі другого і третього тисячоліть мають в суспільно-політичних перетвореннях можливість найзначнішим чином серед європейських постсоціалістичних держав спиратися на історичний досвід, традиції і культуру розвинутої ліберальної демократії та громадянського

суспільства хоча б періоду чехословацької державності 20-30-х років ХХ століття. Високий рівень загальної політичної культури суспільства дозволив чехам і словакам здійснити без відкритого соціального вибуху демократичну, антитоталітарну революцію 17 листопада 1989 р., яку цілком справедливо іменують "ніжною" або "оксамитовою" [5]. Цивілізованим і в основному конституційним шляхом у 1992 р. припинила існування чехословацька федерація [6]. Однак, політичні зміни у Чеській Республіці впродовж минулого десятиліття не визначалися лише трансформацією економічної системи. Прямої лінійної залежності між економікою і політикою в незалежній ЧР не спостерігалось і не могло бути. Політичні процеси в країні були досить складними і суперечливими. Їх перебіг обумовлювали не тільки об'єктивні чинники, але й політична воля та дії головних акторів – починаючи партіями і рухами та закінчуючи конкретними державними і політичними діячами.

Для чеського суспільства кінця другого тисячоліття не була дивиною бурхлива багатопартійність післяреволюційного періоду. Маса різноманітних партійно-політичних суб'єктів існувала раніше в умовах міжвоєнної і нової чехословацької демократії. Варто нагадати, що навіть в період комуністичного панування в 1948-1989 рр. у Чехословаччині були збережені атрибути багатопартійності – поряд із фактично одноосібною правлячою КПЧ існували також Чехословацька соціалістична партія, Чехословацька народна партія, Партія словацького відродження і Словацька партія свободи [7]. Але з двох чеських некомуністичних партій – ЧСП і ЧНП лише "народовці" (або чеською – "лідовці") змогли відродитися і стати вагомою політичною силою в умовах нової демократії. Реставрована у 1990 р. "історична", як прийнято іменувати партії, що існували в докомуністичний період, Християнсько-демократична унія-Чехословацька народна партія (ХДУ-ЧСНП), як поміркувана правоцентристська сила з соціально-християнською ідеологією, до теперішнього часу відіграє вагомий роль в політичному житті чеського суспільства. Але провідне місце у партійній структурі політичної системи Чехії посіли уже згадана правоконсервативна ГДП В.Клауса та лівоцентристська Чеська

соціал-демократична партія (ЧСДП), яку з 1993 р. очолює головний опонент "батька-реформатора" – Мілош Земан (його колишній колега з додислопадового Інституту прогнозування Чехословацької АН). Не буде перебільшенням вказати, що впродовж 1993-2002 рр. непримириме і безкомпромісне протистояння цих двох вагомих політичних лідерів та очолюваних ними партій визначало характер процесів на чеській політичній сцені, впливаючи значним чином і на етапи еволюції усєї політичної системи ЧР. При цьому, в листопаді 1997 р. Чехію потрясла урядова і політична криза – раптово у відставку було відправлено коаліційний Кабінет міністрів В.Клауса. ГДП зрадили менші коаліційні партнери, насамперед ХДУ-ЧСНП, яка постійно шантажувала старшого партнера по правлячій коаліції. Сама партія В.Клауса, тобто, ГДП розкололася – із неї вийшла група лібералів-правоцентристів, очолюваних Я.Румлом і Й.Зеленцом, які заснували нову партію – Унію свободи. Президент В.Гавел до проведення дострокових парламентських виборів у червні 1998 р. доручив керувати країною тимчасовому позапартійному т. зв. "чиновницькому" уряду прем'єра Й.Тошовського (колишнього голови Нацбанку ЧР).

Не можемо, однак, повністю погодитися із етапізацією розвитку політичної системи незалежної ЧР, запропонованою деякими чеськими політологами. Вони механічно переносять періоди між виборами або змінами влади в Чехії на етапи суспільно-політичної еволюції. Політологи з Університету ім. Масарика (м. Брно) у роботі, виданій у 1998 р., вказують, що політична система ЧР та її партійно-політична структура у 90-ті роки ХХ ст., розвивалися за черговими часовими періодами: 1989-1990 р.; 1990-1992 р.; 1992-1996 рр [8]. За їх логікою, наступним етапом повинен був би бути виборчий період 1998-2002 р. (правда, невідомо до якого етапу відноситься період кінця 1997 р. – першої половини 1998 р., коли при владі знаходився конгломерат непартійних сил у вигляді тимчасового уряду Й.Тошовського). Загалом виділення етапів політичної еволюції ЧР лише через виборчі періоди нам видається явно недостатнім і не зовсім продуктивним.

Більш логічно обґрунтував позицію щодо періодизації етапів постсоціалістичної трансформації в Чехії і Словаччині устородський вчений В.Приходько, який вважає, що існували її три періоди (підетапи): перший – від революції 17 листопада 1989 р. до припинення існування чесько-словацької федерації 31 грудня 1992 р.; другий – від усамостійнення Чехії і Словаччини з 1 січня 1993 р. до парламентських виборів 1998 р.; третій – 1998-2002 рр. – завершальна фаза трансформації у внутрішньополітичному і зовнішньополітичному вимірі [9]. Можливо, в узагальненому вигляді спільно і для ЧР, і для СР така періодизація має право на існування. Але конкретно для окремо взятої постсоціалістичної Чехії вона видається недостатньою.

Розвиток політичної системи ЧР на зламі двох тисячоліть, особливо після усамостійнення в 1993 р., йшов значно складнішим шляхом, ніж перераховані вище схеми періодизації. Ідейно-політична структуризація сучасного чеського суспільства за останнє десятиріччя, як засвідчує неупереджений аналіз, взагалі проходила суперечливо, якщо і не парадоксально. Важко застосувати до характеристики суті даної структуризації та зміни суспільних ідейних уподобань улюблений політологами "закон маятника". Хоча, формально, зміни владних у ЧР партійно-політичних сил за результатами парламентських виборів у країні з кінця 90-х років підтверджують чинність даного закону нібито беззаперечно. Фактом є, що після періоду правління правих партій на чолі з ГДП та коаліційних урядів прем'єра В.Клауса (1993-1997 рр.) у 1998 р. до влади прийшли лівоцентристські сили в особі ЧСДП, які знову перемогли на парламентських виборах у травні 2002 р. Але ні виборчі перемоги правих партій до 1996 р., ні ЧСДП у 1998 р. і 2002 р. не були абсолютними. Ані ГДП, ані ЧСДП ніколи самотійно не могли забезпечити парламентської більшості, а, значить і стабільності створеної ними влади. Тобто, з іншого боку, ніколи в чеському суспільстві за минулі 10 років не було повного домінування лише або правих, або лівих ідей.

Однак, етапними межами для політичної трансформації в ЧР все ж доцільно вважати два періоди: перший – 1993-1997 рр.; другий – 1998-2002 рр. Ці часові відрізки принципово

відмінні за суттю і характером постсоціалістичних перетворень. Крім того, децю різну спрямованість на цих двох етапах мали еволюція чеської політичної системи у цілому. Для першого були характерні, з-поміж іншого, прагнення правлячих правих сил забезпечити формування у Чехії розвинутого громадянського суспільства із максимальним обмеженням втручання держави у всі сфери суспільного життя. Для другого – посилення правлячими лівими силами регулятивних і патерналістських функцій держави і орієнтація на її соціальний характер.

Розуміємо, що така систематизація основних рис вказаних двох етапів зроблена нами з певною долею абстрагування. І ми не вважаємо навіть і цю етапізацію повністю правильною. Політична еволюція чеського суспільства на кожному з цих етапів була набагато складнішою. І лише за браком обсягу статті не маємо можливості висвітлити суперечності розвитку політичного життя і політичної системи ЧР більш детально. Тому їй вимушені сконцентруватися переважно на узагальненнях. Але особливості сучасного етапу змін у чеській політичній системі спробуємо висвітлити на більш конкретних прикладах і фактах.

Зупинимося у першу чергу на порівняльному аналізі результатів виборів до нижньої і основної палати парламенту ЧР – Палати депутатів у 1998 р. і 2002 р. Розстановка представництв політичних партій у Палаті депутатів за результатами цих парламентських виборів визначає склад правлячих сил і партій, які формують Кабінет міністрів ЧР, тобто, нову владу країни.

Як засвідчують дані табл.1 про результати парламентських виборів 1998 р., ні одна із чеських політичних партій не змогла набрати абсолютну більшість голосів виборців і забезпечити собі понад 50% депутатських місць у нижній палаті парламенту. Відповідно, жодна з парламентських партій здавалося б не була здатна самостійно створити однопартійний уряд. А для ЧСДП і ГДП окремо неможливо було сформувати навіть коаліційний уряд, що спирався б на парламентську більшість.

Політичні партії в Палаті депутатів Парламенту ЧР за результатами виборів 1998 р. і 2002 р. [10].

№ п/п	ПАРТІЯ	1998		2002	
		% голосів виборців	депутати	% голосів виборців	депутати
1.	Чеська соціал-демократична партія	32	74	30,2	70
2.	Громадянська демократична партія	28	63	24,5	58
3.	Комуністична партія Чехії і Моравії	11	24	18,5	41
4.	Коаліція* (Християнсько-демократична Унія – Чехословацька народна партія – Унія свободи – Демократична унія)	17,6	37	14,3	31
ВСЬОГО:		88,6**	200	87,5**	200

Примітки: * – у 2002 р. – виступали об'єднано, у 1998 р. – окремо як дві партії – ХДУ-ЧСНП і УС; ** – із загальної кількості громадян ЧР, які брали участь у виборах.

І, тоді, наприкінці червня 1998 р. чеська політична практика породила приклад ефективного виходу здавалося б із безконечної патової ситуації, який не має аналогів у інших країнах Центрально-Східної Європи. ГДП і ЧСДП уклали безпрецедентну в практиці політичного життя країн Центрально-Східної Європи угоду про поділ влади. "Опозиційна" (або "толерантна") угода передбачала створення неформальної парламентської більшості громадянськими і соціальними демократами. Лідер ЧСДП М.Земан отримав змогу сформувати однопартійний уряд соціал-демократів, як уряд парламентської меншості, але за "тихої" підтримки парламентської фракції ГДП. 74 голоси Франції ЧСДП і 63 – фракції ГДП разом склали не лише абсолютну, а навіть і конституційну більшість у парламенті. Лідер ГДП В.Клаус

очолив Палату депутатів. ГДП зобов'язалася не ініціювати дострокову відставку однопартійного уряду ЧСДП. Водночас соціал-демократи зобов'язалися попередньо до винесення на розгляд парламенту обговорювати і погоджувати із ГДП найважливіші законопроекти, насамперед щодо державного бюджету, та програму приватизації стратегічних об'єктів державної власності. У ЧР фактично склалася двопартійна політична система, яка діяла впродовж 1998-2002 р. Але реально встановився диктат двох найбільших партій, які перетворили всі інші парламентські партії у німих статистів. Це була далека від справжньої парламентської демократії практика. Та нова чеська політична модель 1998-2002 рр. мала і деякі позитивні наслідки: політична модель 1998-2002 рр. мала і деякі позитивні наслідки: з парламенту на периферію політичного життя країни були усунуті екстремістські політичні сили, загалом стабілізувалася внутрішньополітична ситуація у державі, зміцнилося становище уряду, якому не загрожувала неочікувана відставка тощо. У цілому складалося враження, що Чехія успішно рухається до стабільної двопартійної політичної системи.

Однак чергові парламентські вибори 14-15 червня 2002 р. знову радикально змінили внутрішньополітичну ситуацію в ЧР, співвідношення основних аполітичних сил і розстановку провідних партій у Палаті депутатів. Як засвідчують дані Таб.1 про результати парламентських виборів 2002 р., відносно перемогу на них знову отримали соціал-демократи, набравши найбільше голосів виборців – 30,2%. Та ЧСДП і надалі самотійно не могла створити однопартійний уряд, так як у складі новообраного парламенту має лише 70 депутатів. А для того, щоб урядова програма, а, відповідно, і новий склад Кабінету міністрів були затверджені парламентом потрібна при голосуванні у Палаті депутатів підтримка не менше 101 парламентаря. І саме цю кількість голосів забезпечує для нової влади післявиборчий політичний союз ЧСДП із т. зв. Коаліцією, тобто, блоком ХДУ-ЧСНП – УС – ДеУ (70 соціал-демократичних депутатів і 31 – “коаліційний”) [11].

Після оголошення Центральною виборчою комісією ЧР офіційних результатів парламентських виборів, 17 червня 2002 р. Президент В.Гавел доручив лідеру ЧСДП Владіміру Шпідлі формування нового чеського уряду. Соціал-демократи уже 18

червня розпочали переговори із представниками Коаліції про створення правлячого блоку [12]. 3 липня 2002 р. лідерами ЧСДП – В.Шпідлю, ХДУ-ЧСНП – Цірілом Свободою та УС-ДеУ Ганою Марвановою були досягнуті домовленості про політичний союз і склад Кабінету міністрів, де Коаліція має 6 міністерських портфелів. Коаліційні партнери погодили основні положення урядової заяви, яку розглянув і схвалив новообраний парламент.

Таким чином, можна стверджувати, що за результатами парламентських виборів 14-15 червня 2002 р. у ЧР склався новий блок правлячих сил: ЧСДП – Коаліція, у якому провідну роль грають соціал-демократи. Лідер ЧСДП В.Шпідла – прем'єр нового уряду. Соціал-демократ Л.Заоралек очолив і Палату депутатів. За характером складу та ідейної спрямованості партій-учасниць сучасну правлячу коаліцію у Чехії можна вважати ліволіберальним блоком.

Вибори 2002 р., однак, зафіксували не лише результати змін у розстановці партійно-політичних сил в ЧР. Вибори мають і набагато глибші наслідки. Вони віддзеркалили процес суттєвого ідейно-політичного зрушення сучасного чеського суспільства вліво та крах правих ідей, на яких значним чином ґрунтувалася чеська модель постсоціалістичної трансформації. Значення і стратегічні наслідки цієї кардинальної суспільної зміни ще потрібно осмислити. Та вже зараз ясно, що в новітній історії Чехії завершилася “епоха В.Клауса”. Правоконсервативна ГДП вперше за всі роки свого полістопадового існування потерпіла катастрофічну політичну поразку [13]. І справа не тільки в тому, що ГДП у складі новообраного парламенту має лише 58 депутатів, набравши всього 24,5% голосів виборців (Таб.1). Більш серйозним наслідком є те, що зараз ГДП не має в парламенті навіть потенційних політичних союзників. Колишні праві чеські політичні сили ХДУ-ЧСНП та УС-ДеУ “соціалізувалися” і дещо ідейно зблизилися із соціал-демократами. При цьому новий правлячий блок, який має досить крихку більшість – 101 голос, у Палаті депутатів може спиратися на постійну підтримку з боку фракції чеських комуністів.

Саме КПЧМ єдина з-поміж парламентських партій домоглася на виборах 2002 р. найбільшого успіху, збільшивши майже вдвоє своє парламентське представництво – із 24 депутатів у 1998 р. до 41 – у 2002 р. Це – неймовірний феномен в умовах розвинутої чеської демократії, де більшість суспільства і провідних політичних сил справедливо вважають ортодоксальних комуністів “рудиментом” минулого режиму. Але виборчий успіх КПЧМ у 2002 р. – небажаний наслідок політичних спекуляцій найбільших чеських партій, тих же ГДП і ЧСДП, які методами змови про поділ влади в 1998-2002 рр. породили зневіру суспільства у здатність держави розвиватися цивілізованим демократичним шляхом. За КПЧМ на червневих 2002 р. виборах до Палати депутатів проголосувала значна частина протесаного електорату. Зараз комуністи складають найчисельнішу партію Чехії – 113 тисяч чол. Це більше, ніж кількість членів всіх інших чеських політичних партій разом взятих. КПЧМ має 4900 первинних партійних організацій на місцях [14].

Безумовно, не тимчасовий кон'юнктурний злет комуністів, а крах правоконсервативних сил та загальне полівіння чеського суспільства визначатимуть розвиток політичної системи ЧР у найближчі роки. Тому є всі об'єктивні підстави стверджувати, що політична трансформація у Чехії вступає зараз у якісно новий етап. Чи завершиться він становленням у ЧР притаманної для розвинутих держав об'єднаної Європи цивілізованої політичної системи – покаже найближчий час. Про те, що рух цим шляхом впродовж виборчого періоду 2002-2006 рр. буде непростим, а збереження стабільності сучасної правлячої коаліції – досить важким завданням, засвідчують періодичні прояви суперечностей між різноідейними владними партіями, які уже в другій половині 2002 р. ледь не привели до розвалу цього політичного блоку та перетворення уряду В.Шпідли в однопартійний – соціал-демократичний Кабінет Міністрів та владу парламентської меншості.

У сучасній політичній історії Чехії відбулася ще одна знаменна подія, наслідки якої для майбутнього розвитку країни також важко спрогнозувати. У січні 2003 р. закінчився другий

етрок перебування на посту президента ЧР гуманіста і політика європейського масштабу Вацлава Гавела. Згідно із Конституцією ЧР він уже не може бути обраний главою держави на наступний період. Та й особисто В.Гавел ніколи не претендував на “довічне” президентство. Хоча цієї політичний лідер – єдиний представник дисидентського і масового громадянського руху в Центрально-Східній Європі зламу 1980-1990-х років, який зберіг довіру суспільства і такий тривалий час – впродовж 1993-2003 рр. незмінно перебував у ЧР на президентському посту. З відступом часу, можливо, буде дана ще більш всебічна і об'єктивна оцінка ролі В.Гавела не тільки в чеській і регіональній, але і в європейській історії межі ХХ-ХХІ століть. Та уже тепер ясно, що в післяреволюційному постсоціалістичному розвитку особливо Чехії В.Гавел зіграв на перехідному етапі незамінну стабілізуючу роль своєрідного інтегратора світоглядно, політико-ідейно та соціально-економічно диференційованого чеського громадянського суспільства. Феноменом при цьому залишається той факт, що В.Гавел був чи не найменш заполітизованим главою держави в Центрально-Східній Європі, а його вагомий вплив на чеське суспільство і провідні політичні сили країни, як і на міжнародній арені, був зумовлений насамперед особистими людськими якостями та високим моральним авторитетом президента.

1. Копытина М. Сценарий экономической реформы в ЧСФР // Вопросы экономики. – 1991. – №4. – С.98-107.
2. Klaus V. Cesta k trzní ekonomice (Výber z článků, projevů a přednášek v zahraničí). – Pr.: Top agency, 1991. – S.76.
3. Statistická ročenka České republiky 1993. – Pr.: Český statistický úrad, Český spysovatel, 1993. – S.441.
4. Покорны И. Земли Чехии и Моравии, 1918-1994.- Прага: Praha, 1994.- С.45-46.
5. Див.: Приходько В.О. “Ніжна революція” в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни.- Ужгород: ГРРВВКІ,1999.
6. Передрій О.С.,Сюсько І.М. Розлучення по-чехословацьки // Політика і час.-1993.-№3.-С.55-59.
7. Чехословацкая Социалистическая Республика / Отв. ред.

- В.А.Кайе.- М.:Наука,1984.-С.80-81.
8. Kroupa J.,Koudelka Z.,Svaton J., Šimček V.,Vlčková R. Politologie. - Brno: Masarykova univerzita, 1998. - S.71.
 9. Приходько В. Джерела і методологія порівняльно-історичного аналізу суспільно-політичних змін у Чехії та Словаччині в 1989-2002 р. // Carpatica - Карпатика. Випуск - 17. Українсько-словацькі взаємини в галузі історії, літератури та мови. - Ужгород: УжНУ, 2002.- С.391-392.
 10. Дорош Л.,Сюсько І. Політичні зміни в країнах Центрально-Східної Європи: Рік 2002 - завершення трансформації? // Регіональні студії (випуск № 5) // Збірник наукових праць. - Ужгород: Ліра, 2002.- С.108.
 11. Див.: Приходько В. Вплив парламентських виборів 2002 р. у Чехії і Словаччині на Центрально-Східну Європу //Carpatica - Карпатика. Випуск - 19. Історія і культура Карпат (До десятиріччя створення НДІ карпатознавства). - Ужгород: УжНУ, 2002.- С.342.
 12. Там само. - С. 342.
 13. Там само. - С.344.
 14. Дружбинський В. Лівий марш // Дзеркало тижня.- 2002. - 30 листопада. - С.21.